

https://doi.org/10.52754/16947673_2024_35_6

Osmanlı Özelinde Türkler'in Tefsir Faaliyetleri ve Osmanlı Dönemi Tefsir Eserlerinde Ağırlıklı Olarak Arapça'nın Tercih Edilme Sebepleri

Hüseyin KEBECİ*

ÖZ

Tefsir ilmi, ister akademik manada olsun, ister olmasın pek çok sayıda çalışmaya çok farklı açılarla mevzu teşkil etmiş ve etmektedir. Ne varki, tarihi seyir içerisinde, ilimi telakki ve anlayışta husule gelen tebeddülât ve değişimin serencamı, dil ve üsluptaki değişim, bunun sebepleri ve belki de en mühimi, bu değişimin müncer olduğu neticelerin hak ettiği kadar tetkik edildiği söylenemez.

Tefsir ilminin, diğer İslami ilimler arasında müstesna bir mevkiî olduğu müsellemdir. Osmanlı medreselerinde tefsir dersi, müfredatın en son safhasına ve zirvesine yerleştirilmiş olan bir dersti. Başta Arapça olmak üzere âlet ilimleri ve temel dinî ilimlerden sonra okutulan, bütün diğer ilimlerin mecmuu mesabesinde olan bir ilimdi. Zira Kur'ân'ı anlamak ve yorumlamak demek olan tefsir ilmi, ancak bütün bu ilimlere vakıf olduktan sonra hakkıyla anlaşılabilir olan, zengin ve geniş bir ilim olarak görülmekteydi. Ne varki, Osmanlı alimleri, tefsir ilmine müstesna bir alaka duyarak ehemmiyet verdikleri ve bu sahadaki çalışmaları daima destekledikleri halde eserlerinin çoğunu Arapça kaleme almışlardır.

Bu makalede, Osmanlı medrese ve âlimlerinin bu tarz-ı telakkilerinin sebepleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Halkın, İslam dini ve onun mukaddes kitabı olan Kur'an-ı Kerim'le irtibat kurması için her türlü gayreti sergileyen Osmanlı âlimlerinin, eserlerinde ilim dili olarak Arapçayı kullanması, milli şahsiyetten verilen bir taviz olarak mı görülmeli. Yoksa, zamanın ruhu ve muhatapların ihtiyaç ve beklentileriyle mütenasip olarak, gerek fert, gerek devlet ve cemiyet olarak Osmanlı'nın misyonu ve dünya görüşüne mi bağlanmalı. Okutulan kitaplar, Arapça olsa da devletin resmi dilinin, medreselerdeki derslerin takrirleri ve şifahi veçhesinin daima Türkçe olması milli şahsiyetin korunduğuna delil olabilir mi. Makale, bu sualler etrafında kaleme alınmaya çalışılmış, ilim alemi tarafından bilinen, fakat çok da üzerinde durulmayan ve ilk bakışta birbirinden farklıymış gibi gözükken bazı kavramlar arasındaki kuvvetli irtibat dermeyan edilmeye gayret edilmiştir.

* Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yüksek Lisans Öğrencisi

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Osmanlı, Dil, Türkçe, Arapça, Medrese, Medeniyet

Tafsir Activities of Turks in the Ottoman Context and the Reasons for the Predominant Use of Arabic in Ottoman Exegesis Works

ABSTRACT

Whether in an academic sense or not, the science of tafsir has constituted and continues to constitute the subject of numerous studies from diverse perspectives. Nonetheless, throughout historical progress, the transformations in scholarly perception and understanding, the changes in language and style, their causes, and perhaps most critically, the consequences of these changes have yet to be sufficiently examined.

The discipline of tafsir holds a unique position among other Islamic sciences. In Ottoman madrasas, the course on exegesis was placed at the very summit and final phase of the curriculum. It was a science taught after all the fundamental religious sciences and the auxiliary sciences, primarily Arabic, because the science of explanation, which means understanding and interpreting the Qur'an, was seen as a rich and expansive field of study, comprehensible only after mastering all these sciences. However, despite their exceptional interest in and importance given to the science of exegesis and their consistent support for this field, Ottoman scholars penned most of their works in Arabic.

This article explores the reasons behind such considerations by Ottoman madrasas and scholars. Whether the Ottoman scholars' use of Arabic as the language of science in their works should be seen as a concession to national identity, or should it be attributed to the spirit of the age and the needs and expectations of the audience, aligning with the mission and worldview of the Ottomans as individuals, a state, and a society? Even though the books taught were in Arabic, could the fact that the official language of the state was Turkish and that the presentations and oral aspects of lessons in madrasas were always in Turkish be considered evidence of the preservation of national identity? Our article has been drafted around these questions, trying to articulate the strong connection known in the academic world but only sometimes focused upon between religion, the spirit of the age, the perception of science, and civilization.

Keywords:Tafsir, Qur'an, Ottoman, Language, Turkish, Arabic, Madrasa, Civilization

GİRİŞ

Allah Teâla, Kur'an-ı Kerimi, ayetleri anlaşılın diye Arapça olarak inzal buyurduğunu beyan etmektedir.¹ Cenab-ı Hak, iradesini Arapça olarak izhar etmekle beraber, aynı zamanda onu, anlaşılması için indirdiğini de yine Kur'an da beyan buyurmuştur.² Hz. Peygamber (sav) de kendisine inzal buyurulan Kitâb-ı Mübin'i evvela kendisi tebliğ ve tefsir etmiştir. Kur'an-ı Kerim tefsirinin özü, onun bu husustaki beyan ve ifadeleridir; ki bu da İslam'ın aslı ve esasını teşkil eder. Zira Kur'an-ı Kerim O'na indirilmiştir. O, mutlak olarak Kur'an'ı insanların en iyi bilenidir. Yine bu bakımdan O, mübelliğdir ve bu itibarla da tebliğ ve tebyinle mükelleftir.³ Nitekim bu husus, Kur'an'da, Allah tarafından farklı ayetlerde dile beyan edilmiştir.⁴

Binaenaleyh sahabe devrinden itibaren başlamış olan ayetlerin tercüme ve tefsir edilmesi faaliyet ve ameliyesi, daha sonraki asırlar ve devirlerde de bittabi devam etmiştir.

Kur'an'ın başka bir dile tercüme edilmesi keyfiyeti de yine sahabe zamanına kadar geriye gitmektedir. Selman-ı Farisi'nin, Rasulullah'ın müsaadesiyle ilk defa Fatihâ'yı Farsça'ya tercüme ettiği rivayet edilir.⁵ Rasulullah, devlet reislerine ve krallara gönderdiği İslam'a davet mektuplarında Kur'an-ı Kerim ayetlerinden istifade etmiş ve mezkûr mektupları, o ayetleri tercüme ve tefsir edebilecek elçilerle muhataplarına göndermiştir.⁶ Rasulullah'ın bu ve benzeri tatbikatı tercüme ve tefsirin caiz, hatta çok lüzumlu olduğunu gösteren deliller olarak mütalaa edilmelidir. Abdullah bin Abbas

¹ Fussilet, 41/3, Tâhâ, 20/113, Yusuf, 12/2, eş-Şura, 42/53, ez-Zuhuruf, 43/3

² El-Hac, 22/16

³ İsmail Cerrahoğlu, “Kur'an-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç”, Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi], 1962, cilt: I, sayı: 5, s. 6-11

⁴ “Beyyinelerle ve kitaplarla; sana da bu zikri indirdik ki kendilerine indirileni nâsa anlatsın ve gerek ki tefekkür edeler.” en-Nahl, 16/44

⁵ Esat Özcan, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri” Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER], , “

⁶ Özcan, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri”, s.163

için, ibn-i Mes'ud tarafından ifade edilen "Tercüman-ı Kur'an"⁷ tabiri de Kur'an'ın tercüme ve tefsirinin, izahının sahabe devrinde başladığı ve ehemmiyeti ile alakalı fikir verebilmektedir.

Türklerin Tefsir İlmine Katkıları

Türkler miladi 9. asırda İslam dini ile tanışmış ve 10. Asırdan itibaren büyük kitleler halinde adeta fevç fevç bu yeni tanıdıkları dine girmeye başlamışlardır.⁸ Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dine her sahada çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Türk kavimleri, umumiyetle cihangirlik ve İslam fütuhatında sergiledikleri fevkalade başarı ile İslam'ın askeri sahada sancaktarı ve serdarı olma vasıfları ile temayüz eden keyfiyetleri ile haklı bir şöhret ve itibar sahibi olmuşlardır. Fakat bu hususiyetlerinin yanında pek çok ilmi sahada da hizmetler ifa etmişlerdir. Bu hizmetlerin en mühim olanlarından biri de şüphesiz Kur'an'ın tefsiri mevzuundadır. Türk âlimler, tefsir sahasında çok kıymetli ve muhalled eserler telif etmişlerdir.⁹ Ebü'l-Leys es-Semerkandî (v. 373/983), Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (v. 333/944) (Te'vîlâtü Ehli's-Sünne, Zemahşerî (v. 538/1144) (*el-Keşşâf 'An Hakâ'iki't-Tenzîl*), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310) (Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâ'iku't-Te'vîl) Molla Gürânî (v. 893/1488) (Gâyetü'l-Emânî Fî Tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbânî), Ebüssuûd Efendi (v. 982/1574) (İrşâdü'l-'Aklî's-Selîm İlâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm) ve İsmail Hakki Bursevî (v. 1137/1725) (Rûhu'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'ân) tefsir ilmine mühim katkılar sunan Türk âlimlerin sadece birkaçıdır.¹⁰

⁷ Abdulhamit Birişik, "Müfesser", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020, 31. Cilt, s.496-499)

⁸ Abdülkerim Özaydın, "Türkler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41. Cilt, s.478

⁹ Hidayet Aydar, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (1999), 159.

¹⁰ Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", s.163

İslam Tarihi Boyunca Türkçe Tercüme ve Tefsirler Faaliyetleri

Yukarıda bazıları tadat edilen bu klasik tefsir eserlerinin, umumiyetle Arapça olması keyfiyetinin sebepleri, ilerleyen kısımlarda izah edilmeye çalışılacaktır. Ancak bu noktada, Türkçe yazılmış tercüme ve tefsirlerden çok kısa bahsetmek yerinde olacaktır. Zira Türkler, İslamiyet'i kabul ettikleri ilk zamanlardan itibaren Kur'an'ı anlayabilmek için çok yoğun bir gayretin içerisine girmişlerdir. Takdir edilmesi gereken bu gayretin mahiyetini kavrayabilmek, Türklerin İslami ilimler ve bâhusus tefsir ilmine olan katkılarını ortaya koyabilmek için Osmanlı ve onun öncesindeki Türkçe tefsir ve tercüme tarihinin serencamına atf-ı nazar etmek isabetli olacaktır. Ayrıca bu hususu dermeyeran etmek, Türkler'in ilme ve bilhassa tefsir ilmine katkılarının olmadığı yönündeki tenkitlere de cevap mahiyetinde olacaktır.

Müslüman Türkler ve onların ortaya koyduğu eserlere dair herhangi bir mevzudan bahsedildiğinde, elbette ve tabii olarak ilk evvela Osmanlı ve Osmanlıya dair hususlar akla gelir. Bu noktada, Osmanlı ulemasının tefsir ilmine yaklaşımı, tefsir anlayışı, Tefsir faaliyetlerinin esas gayesini ele almadan evvel, Osmanlı öncesi Türkçe Kur'an-ı Kerim tercüme ve tefsirine dair tarihi vetireye bakmak ehemmiyet arz etmektedir.

Osmanlı Öncesi Türkçe Tefsirler

Samaniler zamanında, içinde bazı Türk âlimlerin de olduğu bir heyet tarafından Kur'an Farsçaya tercüme edilmiştir.¹¹ Hicri 4.-5. , miladi 10-11. asırlarda Kur'an'ın Farsçaya tercümesi faaliyetinde vazife alan heyet içerisinde bulunan bazı Türk âlimlerin, Türklerin de Kur'an'a olan ihtiyaçlarını nazar-ı itibara alarak, mezkûr çalışmayı Türkçeye de tercüme ettikleri daha sonraki bazı kaynaklarda nakledilmektedir.¹² Günümüzde

¹¹ Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darülfünun İlahiyat], 1999, sayı: 1, s. 159-235

¹² Sadrettin Gümüş, "Kur'an ve Tefsir'in Türkçeye Çevirisinin Tarihi Süreci, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri" -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011, 2012, s. 25-40

bilebildiğimiz ilk Türkçe tercüme, Şark (Çağatay) Türkçesiyle yapılmış Kur'an tercüme çalışmalarının kaynağı olarak Samani hükümdarı Mansur b. Nuh (350-365/961-976) zamanında Kur'an'ın Farsçaya tercüme çalışması esnasında yapılan Türkçe tercüme, yahut 11. asra tarihlenmiş bir tercüme gösterilmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesi çalışmalarının 10. yahut 11. asırdan itibaren başlayıp, on dört ve on beşinci asırlarda Anadolu Selçuklu Beyliklerinin sonuna kadar devam ettiği; bu vetirede Kur'an'ın tamamen veya bazı sûrelerinin parçalar halinde, gerek Çağatay, gerekse Eski Anadolu Türkçesine yapılan tercüme çalışmalarının, Osmanlı öncesi Türkçe tefsir kitâbiyatının en mühim unsurları olduğu söylenebilir. Bu noktada, bilhassa Anadolu beyliklerinin Türkçe eserlere ve Türkçe tefsir çalışmalarına verdikleri ehemmiyet ayrıca zikredilmelidir. Zira Anadolu Selçukluların dağılmasından sonra, kendi beylik merkezlerini yeni ilim, irfan ve fikir merkezi haline getirmek isteyen Anadolu beyleri, ilim adamlarına çok büyük ihtiram göstererek kıymet vermiş ve geniş imkânlar sağlamıştır.¹³

Elbette Türkçeye rağbetin artmasında, Moğol tazyiki yüzünden Anadolu'ya yeni gelen ve sadece Türkçe bilen Oğuz kitlelerinin de tesiri olmuştur. Zira Türkçeden başka lisan bilmeyen Türk nüfusun artması, Farsça karşısında Türkçenin de kendini kabul ettirmesini intaç etmiştir¹⁴ Bunun yanında Fars dili ve edebiyatına vakıf olan Selçuklu sultanları ve devlet adamlarına mukabil Anadolu beylerinin Farsça bilmemeleri de, Türkçenin revaç bulmasında mühim bir amil olarak rol oynamıştır.¹⁵

Ezcümle, Anadolu Selçuklular devrinde Türkçe olarak daha basit muhtevalı eserler görülürken Anadolu beylikleriyle beraber Türkçe, ilmi ve derinlikli eserlerin de kaleme alındığı bir

¹³ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercüme Üzerine-I." Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi s.115-159, (2010)

¹⁴ Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercüme Üzerine-I", s.115-159

¹⁵ Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercüme Üzerine-I", s.115-159

dil hüviyetini kazanmıştır. Ekseriyeti dini muhtevalı olan bu eserlerin arasında Kur'an tercümeleri çok mühim bir yer tutmaktadır. Bu dönemdeki Kur'an tercümeleri; a) kısa surelerin tefsirleri ki, bunlar daha ziyade; Fatıha, İhlas, Yasin Tebareke, Ayete'l Kürsi, Amme Cüzü tefsirlerini ihtiva ederdi. b) izahlı, açıklamalı tercümeler, c) satır arası tercümeler, d) uzun, mufassal tefsirler şeklinde tasnif edilebilir.¹⁶

Osmanlıda Türkçe Tefsir

Osmanlı'nın ilk kuruluş zamanlarından itibaren Türkçe tefsir ve tercüme faaliyetleri başlamıştır. Devletin kuruluş devirlerinde tercüme ve tefsir çalışmaları daha ziyade beyzade, şehzade ve talebelere yönelik olarak, onlara Arapça öğretmek kastıyla yazılmıştır. Daha sonra medreselerin kurulup yaygınlaşmasıyla beraber Türkçe tefsir faaliyetleri azalmış, onun yerine Müslüman âlemin ilim ve medeniyet dili haline gelen Arapça tercih edilir olmuştur.¹⁷

Bu keyfiyet, elbette hiç Türkçe tefsir yazılmadığı manasına gelmemektedir. Bilakis Osmanlı'da pek çok Türkçe tefsir kaleme alınmıştır. Bunlar, beylikler dönemindekine benzer bir anlayışla, daha ziyade; kısa sureler, Fatıha, İhlas, Yasin, Tebareke, Ayete'l Kürsi, Amme Cüzü ve Kur'an-ı Kerim'den bazı surelerin tefsirleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mamafih Kur'an'ın baştan sona tercüme ve tefsirini ihtiva eden eserler de yok değildi.

Bu noktada Osmanlı klasik devrinde en fazla rağbet edilen, çok okunup yaygınlık kazanan ve farklı ilim adamları tarafından, farklı zamanlarda tercüme edilen üç tefsir ön plana çıkmaktadır.¹⁸ Bu tefsirlerin, başlıklar halinde çok kısaca zikredilmesi yerinde olacaktır.

¹⁶ Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleri Üzerine-F", s.115-159

¹⁷ Esat Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri" , Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER], 17, (2020/17), s. 164

¹⁸ Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri," s.164

1. *Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsirinin Tercümelere*

Kur'an-ı Kerim'in baştan sona tercüme ve tefsirini muhteva olan ve batı Türkçesinde yazılan ilk bütüncül tefsir Ebu'l- Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin tercümesi olarak bilinmektedir.

Semerkand'lı meşhur alim Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (v. 373/983)'nin "Tefsîrü Ebi'l-Leys" isimli Arapça tefsirinin Türkçe'ye farklı zamanlarda pek çok tercümelere yapılmıştır.¹⁹ Bunlardan en bilinen ve muteber olanları arasında Yıldırım Beyazıd ile II. Murad arasındaki dönemde yaşayan Ahmed-i Dâî tarafından yapılan "Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l- Leys es-Semerkandî" veya "Dürer-i Latîf" ismiyle maruf olan tercümesidir. Bu tefsirin Anadolu'da Türkçeye tercüme edilen ilk tefsir olduğu tahmin edilmektedir.²⁰ Yıldırım Bayazıd'ın oğlu Emir Süleyman Çelebi'nin arzusu üzerine, ona ithafen yazılan eser, tam manasıyla eski Anadolu Türkçesi üslubundadır.²¹

2. *Tefsir-i Tıbyan Tercümesi*

Ayıntâbî Mehmed Efendi (v. 1111/1699) Sultan IV. Mehmed'in Kur'an'ı Türkçe'ye tercüme ve tefsir etmesi talebi üzerine, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin, "et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân" isimli tefsirini esas alarak, iki yıl içinde tercüme-telif karışımı bir eser hazırlamıştır. Eser, daha ziyade "avamî" bir üslûpla yazılmıştır denilebilir. Osmanlı cemiyetinin dinî hayatında büyük tesirleri olmuş ve geniş halk kitlelerince rağbet görmüş, Osmanlıda en çok basılan ve okunan tefsir olmuştur. Aynı zamanda Arap harfleriyle basılan ilk matbu tefsirdir. Dili ve üslûbu kolay anlaşılacak bir mahiyette yazılmıştır. Muhtevası da Osmanlı cemiyetinin İslâmi

¹⁹ Bu tercümelerin kütüphanelerde bulunan nüshalarının karma bir listesi için bkz. Mehmet Kara, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", Diyanet İlmî Dergi, c. 29, sayı 3, Temmuz-Eylül 1993, s. 30-32 (25-36).

²⁰ Abdulhamit Birışık-Recep Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 18, 2011, 191-232

²¹ Birışık-Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", 191-232

anlayışıyla uygun bir tarzda olması ve muhtasar bir tefsir vasfını taşıması esere gösterilen rağbeti artırmıştır.²²

3. *Tefsir-i Mevakib tercümesi*

Farsça bir tefsir olan ve Hüseyin İbn-i Aliyyu'l-Kaşifi tarafından hicri 900'lü yıllarda telif edilen "el-Mevahibu'l-Aliyye" isimli tefsirin "Tefsiru'l Mevakib" namıyla Türkçeye tercüme edilmiş halidir.²³ Tefsir, müterciminin de bayan ettiği üzere, tahsil görmemiş avam halk tarafından rahat anlaşılması kastıyla kolay bir üslupla kaleme alınmıştır.

Osmanlıda Tefsir Anlayışı

Gerek Osmanlı, gerek Osmanlı öncesi tefsir faaliyet ve eserlerinde dikkati çeken husus, orijinal telif eserlerden ziyade, Arapça ve Farsça tefsirlerin tercümeleri mahiyetinde olmalarıdır. Bu noktada Osmanlı'nın, hem ulema, hem de halk tabakalarının tefsir faaliyetlerindeki usûl ve gayesini, aynı zamanda o zamanın ilim anlayışını anlamak gerekiyor şüphesiz. Esasen Osmanlı tefsir kültürü iki ana damardan beslenmiştir. Bunlardan birisi beyâni bilgi sisteminin mahsülü olan rivayet-dirayet tefsirleri, diğeri de irfâni bilgi sisteminin intaç ettiği işâri-tasavvufi tefsirlerdir. Klasik devir Osmanlı müfessirleri tam ve müstakil tefsir yazmaktan ziyade, şerh ve haşiye nev'inden çalışmaları tercih etmişlerdir. İnkâr edilemez bir hakikat olan bu vakıa ilmi kifayetsizlik veya liyakatsizlik olarak telakki edilmemeli. Zira kıymetsiz gibi görülen şerh ve haşiyeler birçok defasında, şerhi ve haşiyesi oldukları eserleri ilmî dirayet itibariyle geride ve gölgede bırakmıştır.²⁴ Ayrıca şerh, haşiye, talik gibi eserlerin yanında müstakil eserler de elbette ortaya konmuştur. Haddizatında şerhlerin ve haşiyelerin ağırlıkta olmasını o devirde hâkim olan ilim anlayışının bir neticesi olarak görmek gerekmektedir. Günümüzden bakıldığında teliften ziyade şerh ve haşiye türü eserlere rağbet edilmiş olmasından

²² Recep Arpa, "*Tibyan Tefsiri*", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tibyan-tefsiri> (04.02.2024).

²³ Aydar, "*Türkler'de Kur'an Çalışmaları*", 159

²⁴ Mehmet Akif Apaydın, "*Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*", MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016, s.3

dolayı Klasik devir Osmanlısı, tefsir açısından, umumiyetle verimsiz bir dönem olmakla tenkide tabi tutulagelmıştır. Lakin bu tarz bir tenkidin pek de isabetli olduğu söylenemez. Zira böyle bir değerlendirme anakronik bir yaklaşımın neticesi olarak ve sebepten ziyade sonuca dair olan ve hatalı bir değerlendirmedir.²⁵

Osmanlı klasik devrinde ilmi bir istikrarın hâkim olması ve önceki asırlarda telif edilen muhalled eserlerin Kur'ân'ı anlama ve kavrama hususunda devrin ihtiyacına büyük büyük nispette cevap veriyor olması, bir bakıma, tam ve müstakil tefsir yazmaya pek de ihtiyaç bırakmamıştır.

Osmanlı İlim Geleneği

İlk medresenin Orhan Gazi tarafından İznik'te 1331'de tesis edilmesiyle beraber, kendilerinden önceki yedi asırlık ilim geleneği, dünya görüşü ve medeniyet tasavvurunu tevarüs etmenin yolu açılmış oluyordu.²⁶ Bu itibarla Osmanlı ilim anlayışına, kendinden evvelki ilmi birikim ve telakkinin bir devamı ve kendi ihtiyaçlarına göre yeni bir şekil alması olarak bakmak gerekir.

Esasen Osmanlı'nın kuruluş asrından itibaren tercümeler başta olmak üzere pek çok Türkçe tefsir faaliyetleri yapılmıştır. Osmanlı'nın ilk devirlerinde tercüme ve Türkçe tefsir çalışmaları umumiyetle beyzâdelere, şehzâdelere ve talebelere Arapça öğretmek gayesiyle telif edilmiştir.²⁷ Medreselerin kurulup yaygınlaşmasıyla beraber Türkçe tefsir faaliyetleri de azalmış, Türkçe yerine devrin ilim dili olan Arapçaya ağırlık verilmeye başlanmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra tekrar Türkçe tefsirlere ehemmiyet verilmiş, hatta Osmanlı'nın ilk

²⁵ Mustafa Öztürk, “*Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları*”, KTÜİFD, c. 1, sy. 1, Bahar/2014, s. 7-63.

²⁶ M. Suat Mertoğlu, “*Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 18, 2011, 9-66

²⁷ Mustafa Özkan, “*Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri*”, Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan, İstanbul (İstanbul Üniversitesi, 2010), 320; Murat Kaya, “*Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri*” Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012), 307.

zamanlarından daha fazla Türkçe çalışmalar ortaya konulmuştur.

Osmanlı Dönemi Medreselerde Tercih Edilen Dil

Tanzimat fermanı ve sonrasında, hayatın her sahasını tesiri altına alan zihniyet değişimine kadar, gerek Osmanlının klasik devri, gerekse daha önceki Selçuklu vb. Müslüman Türk devletlerinde halk ve orduyu teşkil eden askerler arasında Türkçe konuşulurdu. Fakat buna mukabil ilim merkezleri olan medreselerde ders kitapları kâmilen Arapçaydı. Hatta Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular devrinde ilim dili olan Arapça'ya, Selçukluların daha sonraki zamanlarında ikinci bir ilim lisanı olarak, nisbî de olsa Farsça'nın da eklendiği²⁸ ve bir müddet kullanıldığı bilinmektedir.²⁹

Türklerin yeni girdikleri dinin mukaddes Kitabı'nın, peygamberinin dilini tedarikat dili olarak ittihaz etmesi keyfiyeti, müslüman ümmetin tesanüt ve ittihadı noktasında, o devirin anlayışı açısından gayet tabii ve gerekli olarak görüldüğü değerlendirilmelidir. Osmanlıda, Selçuklu ve ilk devir Müslüman Türk devletlerinden farklı olarak, sadece halkın ve ordunun kullandığı dil değil, devletin yazışma ve bütün kayıtlarının tutulduğu resmi dil olarak da Türkçe'nin kullanıldığı bilinmektedir. Mamafih Osmanlı Medreselerinde, ilim dili olması hasebiyle Arapça olan ders kitaplarının takrirleri ve izahları, yani ders işlenişindeki eğitim dili Türkçeydi.³⁰ Bu noktada, medreselerde Arapça ağırlıklı bir müfredatın olması keyfiyeti Osmanlı ulema ve devlet adamlarının İslam'a olan derin bağlılık ve hürmetlerinden ileri geldiği ifade edilebilir.³¹ O devirde hâkim olan anlayışın bir icabı olarak yazılan ve okutulan kitapların, bilhassa din ilimlerine dair kitapların kahir ekseriyeti,

²⁸ Kenan Yakuboğlu, “*Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*”, Marmara Üniversitesi, 1996, Doktora Tezi, s.12

²⁹ Böyle olmakla beraber, az önceki başlıkta da kısaca temas edildiği üzere, Türklerin İslam'a girmesinden sonra Türkler tarafından pek çok Türkçe tefsir de yazılmıştır.

³⁰ Mehmet İşpirli, “*Medrese*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#2-osmanli-donemi> (27.01.2024).

³¹ Selim Hilmi Özkan, “*Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi*”, Eğitim- Bir Sen, Eğitime bakış, Yıl: 13 / Sayı: 39 Ocak / Şubat / Mart / Nisan 2017, s.54

bütün İslam âleminde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de, ilim dili olarak umumi kabule mazhar olan Arapça idi.

Osmanlı Müfessirlerinin Arapçayı Tercih Etme Sebepleri

Elbette bu keyfiyet devrin ve zamanın ruhuyla, fert ve cemiyet olarak insanların beklentileriyle alakalı bir vaziyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada bazı sebepleri tadat etmek yerinde olacaktır. Zira ilmi anlayış ve tarih şuurundan mahrum olan ve hadiselerle sadece içinde yaşadığı çağın dinamikleriyle, dar bir pencereden bakan bazı kişiler Osmanlıda, müstakil olarak telif edilen tefsir eserlerinin az olmasını veya dilinin, halkın kolayca anlayamayacağı bir surette yazılmasını tenkit edegelmektedirler. Şurası muhakkaktır ki, bu hususta kanaat serdedebilmek için, evvela Osmanlı ulemasının tefsir faaliyetlerdeki esas gayesine ve muhatap aldığı hedef kitle, yani halkın ihtiyaç ve beklentilerine bakmak gerekir.

Osmanlıda Tefsirin Muhatap Kitleleri

Osmanlıda tefsir eserlerinin hitap ettiği zemin ve kitle, medreseler, mescidler, camiler, dergahlar, tekkeler, saray ve konaklardaki ilim meclisleri ve sonraki dönemde bunlara ilaveten matbuat âlemiydi.³² Tefsir eserlerinin dil, üslup, şekil, muhteva, hacim vb. seviye ve vasıfları bu zeminin ihtiyaç ve beklentilerine göre şekilleniyor ve ortaya konuluyordu.

Medrese muhitlerinde okunan ve okutulan tefsir, gerek dil, gerek üslup, gerekse muhteva itibariyle ilmi, mufassal ve derinlikli vasıf taşıyordu. Zira Osmanlı medreselerinde tefsir dersi müfredatın en son safhasına ve zirvesine yerleştirilmiş olan bir dersti.³³ Tefsir ilmi, başta Arapça olmak üzere âlet ilimleri, akabinde ise akâid, kelam, fıkıh ve fıkıh usûlü, hadis ve hadis usûlü gibi diğer bütün temel dinî ilimlerden sonra okutulan bir ilimdi. Çünkü Kur'ân'ı anlamak ve yorumlamak ancak bütün bu

³²

Mertoğlu, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış", 9-66

³³ Mustafa Öztürk, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları", KTÜİFD, c. 1, sy. 1, Bahar/2014, s.7-63. Ayrıca, Mertoğlu. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış", 9-66

ilimlere vakıf olduktan sonra mümkün olabilirdi. Dolayısıyla tefsir bilindik manada diğer ilimlerden bir ilim olmaktan ziyade bütün ilimlerin mecmûu hüviyetinde bir ilimdi.³⁴ Osmanlı uleması umumiyetle medrese ile tekke kültürünü mezcetmeyi başarmış, bunun yansıması olarak da tekkeler ve zaviyelerdeki sohbet meclisleri aynı zamanda tasavvufî-işârî tefsir dersine dönüşmüştür

Dergâh ve tekkelerdeki muhatap kitlenin ihtiyaç ve seviyelerini nazarı dikkate alan ve tekke kültürü ile medreseyi mezceden Osmanlı uleması, tekke ve zaviyelerdeki sohbet meclislerini adeta tefsir derslerine dönüştürmüştü.³⁵ Buralardaki tefsir faaliyetleri daha ziyade nakil ve rivayete dayalı tefsir anlayışıyla Kur'an ayetlerinin şifahi olarak iş'ari-tasavvufi tefsiri mahiyetindeydi. Aynı şekilde cami cemaatine hitaben yapılan tefsir faaliyetleri de vaaz u nasihatlerin içine mezcederek, cemaatin seviye ve ihtiyaçlarına göre tefsir dersleri ve sohbetler şeklinde halka ulaşıyordu.³⁶

Bunlara sonradan dâhil olan bir tefsir sahası da modern dönem de denilebilecek olan, Osmanlının sona zamanlarında teşekkül eden muhtelif gazete, mecmua ve mevkutelerdeki makalelerde, basın yayında kendini gösteren matbuat yazılarındaki tefsirlerdir ki; bu zeminde, "kari", yani okur kitlesinin alaka, ihtiyaç ve seviyeleri dikkate alınarak tefsir faaliyetleri yapılmıştır.³⁷

Medreselerin yaygınlaşmasıyla Tanzimat'a kadar olan vetirede Türkçe çalışmaların az olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu noktada Esat Özcan, '*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri*' isimli makalesinde bunun muhtemel sebeplerini; " 1. Kur'ân'ı anlamının birçok ilmi bilmeyi gerektiren bir konu olduğu kanaatinin olması 2.Tercüme ve

³⁴ Öztürk, "*Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları*", 7-63

³⁵ Öztürk, "*Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'an ve Tefsir Çalışmaları*", 7-63

³⁶ Özcan, "*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri*", s.164

³⁷ M. Suat Mertoğlu, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış*, 9-66

Türkçe tefsir yazmanın zor olması 3. Tercümenin câizliği konusunda tartışmaların olması” şeklinde birkaç başlık halinde sıralamıştır.³⁸ Murat Kaya da yine bu hususta, ‘*Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları*’ isimli makalesinde; Osmanlı âimlerinin, tefsir ilmine ayrı bir alaka duyarak ehemmiyet verdiklerini, bu sahadaki çalışmalarını daima destekledikleri halde eserlerinin çoğunu Arapça kaleme aldıklarını ifade etmektedir. Bunun başlıca sebebini de; tefsir kitaplarının, her isteyen tarafından kolayca okunup anlaşılacak türden olmayışı olarak ifade eder. Zira tefsir ilmi, çok farklı ve çeşitli ilimleri bilmeyi gerektiren geniş bir ilim dalıdır.³⁹ Bu sebeple tefsir kitapları, bir âlimden tadrîs edilmelidir ki hatalı anlamaların önüne geçilebilsin. Hal böyle olunca, Türkçe tefsîr kitabı yazmayı gerektiren sebepler azalmaktadır. Medreselerde tâlim gören talebelere de zâten Arapça kitaplar okutulmaktadır. Böylece insanların tefsir ihtiyacı iki yoldan karşılanmaktadır. Bunların biri medresedeki dersler, diğeri de ulemânın halka açık dersleri ve vaazları.⁴⁰ Murat Kaya, Medreselerin az olduğu taşrada ve Anadolu şehirlerinin yanı sıra Beyliklerde Türkçe telif ve tercümelerin daha fazla olduğunu, buna mukabil, Arapça eğitimin daha yoğun olduğu İstanbul’un bu ihtiyacı pek hissetmediğini ifade eder.⁴¹ Bu hususta Arapça telife ağırlık verilmesinin bir sebebi olarak Ömer Nasuhi Bilmen hoca da, tercümenin zorluğunu işaret eder ve bunu şöyle îzâh eder: “Türk âlimleri, öteden beri Kur’ân-ı Mübîn’in tefsiri hususunda pek meşkûr hizmetlerde bulunmuşlardır. Fakat yazmış oldukları tefsirlerin en büyük, en mühim kısmı Arapça’dır... Çünkü Arapça tefsir yazan zâtlar, diğerk tefsirlerden, menba’lardan terceme zahmetine katlanmaksızın istedikleri kadar iktibaslarla bulunabilirler. Bununla beraber ayrıca bir meal yazmak mecburiyetinden de vâreste bulunurlar. Türkçe olarak yazılacak

³⁸ Özcan, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri*”, s.164

³⁹ Murat Kaya, “*Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları*”, Araşan Sosyal Bilimler Estitüsü İlmî Dergisi, Bişkek 2013, s.64

⁴⁰ Kaya, “*Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları*”, s.64

⁴¹ Kaya, “*Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları*”, s.64

bir tefsirde ise vaziyet başkadır. Bâhusûs belagatın i'câz mertebesinde bulunan Kur'ân-ı Hakîm'in âyetlerini -aslındaki cezâlet ve ulviyyeti mümkün mertebe gösterebilmek şartıyla-Türkçe'ye çevirmek tahmin edilecek derecelerden daha güçtür. Bu bâbda hakkıyla muvaffakiyete nail olmuş bir zât gösterilemez..."⁴²

Osmanlı Ulemasının Tefsir Yazmadaki Esas Gayesi

Bu noktada, elbette o devrin ilim anlayışına ve müfessirlerin tefsir yazma maksat ve gayelerine bakmak gerekir. Şu husus kati olarak bilinmektedir ki, Osmanlı ilim geleneği Arapça ile özdeşleşmiştir. Gerek ortaya çıkan zengin literatür ve gerekse kavram zenginliği ile Arapça Müslümanların ilim dili haline gelmiştir. Ulema, Türkçe yazdığı eserlerde bile, İslam âleminin ilim ve medeniyet dili olması hasebiyle ağırlıklı Arapça kavramlar kullanmıştır. Kendi dilinde yazdığı eserin ismini dahi, İslam âleminin ortak ilim dili diyerek Arapça olarak yazmıştır. Bu sayede Arapça bilmeyen halkı da hem dini tabir ve mefhumlara aşına kılıp ortak bir din şuuru vermeyi hem de Türkçeyi zenginleştirmeyi hedeflemiştir.

Osmanlı son devir İslam alimlerinden Ahmet Naim bu hususu şu şekilde izah eder; "Müslüman milletleri birleştirme ve muhtelif mü'min unsurları manevi bir sancak altında toplayarak -Batılıların bir türlü gerçekleştiremedikleri-, ümmeti Muhammed'i adeta yek vücut yapan bağ o kadar mükemmel bir surette oluşmuştur ki, Arab'ın malı olan güzellikler bütünüyle ve noksansız bir surette hem Acem'in hem Türk'ün malı olmuş, Acem'in ve Türk'ün vücuda getirdiği eserlerden Arab da istifade etmiş. Hepsi İslam bahçesinin bereketli mahsulleri kabul edilerek kardeşçe paylaşılmış ve umumun istifade edebilmesi, ilmin yayılabilmesi namına bu eserlerin çoğu Kur'an dili ile yazılmıştır."⁴³ Bu ifadeler Kur'an lisanı Arapçanın, esasen İslam

⁴² Ömer Nasûhi Bilmen, "*Büyük Tefsir Tarihi*", Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, c. II, s. 788

⁴³ Nejdîet Gürkan, "*İslam Medeniyet Dili Arapça'nın Türk Kültüründeki Yeri Ve Türklerin Bu Dile Katkıları*", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Isparta 2007, s.601

âleminin ortak, kurucu medeniyet dili olduğunu beyan etmektedir.

Yine son devrin âlimlerinden Ömer Nasûhi Bilmen'den yukarıda iktibas edilen ifadelerinde; Kur'an ayetlerini hem meal hem de tefsir itibarıyla Türkçe'ye aktarmanın mesuliyeti ve zorluğu, ilahi kelamı başka bir lisanla tercüme ederken, ondaki "cezalet", "ulviyet" ve "belagati" bihakkın gösterebilmenin imkânsızlığı sebebiyle müfessirlerin Türkçe tefsir yazmaktan içtinap ettikleri ifade edilmişti.⁴⁴

Dolayısıyla, bu noktadan bakıldığında, o devirde Türkçe tefsîr yazmayı gerektiren pek fazla mücbir sebep veya zaruri ihtiyaç yok gibiydi. Osmanlı ulemâsının tefsir eserlerini daha çok Arapça kaleme almasının belki en mühim sebebi, yukarıda da temas edildiği üzere tefsir kitaplarının, pek çok ilmi bilmeyi gerektiren geniş bir ilim dalı olması hasebiyle, her isteyen tarafından kolayca ve kendi başına okunup anlaşılacak cinsten olmadığı kanaati denilebilir. Bu sebeple, yanlış, hatalı veya eksik anlamının önüne geçebilmek maksadıyla tefsir kitaplarını bir âlimden öğrenilerek bu ihtiyacın karşılanması cihetine gidilmiştir.⁴⁵ Bu da medresede, tefsir kitaplarını, talebeye hocaların okutması şeklinde tezahür eden tefsir dersleri ve halka yönelik olarak da yüksek ulemânın veya imam-hatip, vaiz gibi hâcegân tabir edilen zatların halka açık dersleri ve vaazları ile karşılanıyordu.⁴⁶

Haddizatında entelektüel bir gaye ile tefsir yazan ulemanın Arapça'dan azade kalmaları mümkün değildir.⁴⁷ Her ne kadar içinde yetiştikleri cemiyet Türkçe konuşuyor olsa da müfessirlerin maksatları, ilim ile meşguliyeti bulunmayan halkın okuyup istifade edebileceği bir eser meydana getirmek değildir. Onların Kur'an ile irtibatları, doğrudan tefsir kitapları ile değil, tefsir kitaplarından istifade ederek Kur'an'ı halka doğru

⁴⁴ Bilmen, "Büyük Tefsîr Tarihi", s.788

⁴⁵ Murat Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları", Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi, Bişkek, 2013, s.64-97

⁴⁶ Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları", s.65-97

⁴⁷ Muhammet Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 18, 2011, s.67-137

olarak anlatabilecek hocalar, tarikat şeyhleri, imamlar, vaizler yoluyla olmaktadır.⁴⁸ Bu noktada bazı müfessirler Arapça yazdıkları kendi tefsir kitaplarını halka vaaz şeklinde takrir ve izah ederlerdi.

Kurucu İlim ve Medeniyet Dili Anlayışı

Klasik devirler boyunca gerek Avrupa'da, gerekse, Osmanlı'nın en mühim unsurunu teşkil ettiği Müslüman medeniyetinin geniş coğrafyasında hâkim olan, öne çıkan, dini ve ilmi eserlerin yazıldığı, sanatta kullanılan ve o medeniyeti temsil ilim dillerinin varlığını ve keyfiyetini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu iki dil Avrupa'da, yani Hristiyan Batı medeniyetinde Latince, Müslüman medeniyet havzasında ise şüphesiz Arapçaydı. Bu iki dilin yanında Avrupa'da Latinceyle beraber Grekçe de sanat ve felsefede kullanılmaktaydı. Buna mukabil bizde de Arapça kadar olmasa da Farsçanın şiir ve sanatta kullanılıyor olduğu malumdur.

Ulusçuluk anlayışından ziyade din zemininden hayat ve hadisatı değerlendiren ve cihanşümül bir mefkûreyle dünyaya baka Osmanlı da elbette bu anlayıştan vareste tutulamaz. Bu itibarla Osmanlı, Arapçayı hiçbir zaman devletin resmi dili yapmamış, lakin bütün Müslümanların mukaddes kitabının, peygamberinin ve ilimi müktesebatın kahir ekseriyetinin lisanı olan Arapçaya medrese ve ilmi mahfillerde fevkalade ehemmiyet vermiştir. Bunun bir neticesi olarak da tefsir eserleri veya haşiye ve şerhlerinin çoğu Arapça kaleme alınmıştır. Lakin buna mukabil ders takrirleri Türkçe olmaya devam etmiştir.

İslam Coğrafyasının Genelindeki İlim Dili Anlayışı

O devirdeki benzer anlayışın bir tezahürü olarak, Arap, Acem, Türk, Urdu, Cava'lı vb. Müslüman olan muhtelif millet ve kavme mensup müellif ve musannifler, eserlerinin İslam âleminin her yerinde okunabilmesi ve anlaşılabilmesi için ekseriyetle, ilim dili olan Arapça olarak kaleme alıyorlardı. Elbette Arap coğrafyasının haricinde kalan Müslüman milletler kendi lisanları olan Türkçe, Farsça, Urduca vb. dillerde de eserler

⁴⁸Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s.67-137

yazıyorlardı. Lakin kendi dillerindeki eserlerin isimleri ve mukaddimeleri umumiyetle Arapça olurdu. Zira dil, gelenek, kültür farklılıkları olan farklı müslüman kavimler ortak medeniyetin mensuplarıydı. Neticede kültürleri bir arada tutan İslam diniydi. İslam medeniyetinin kurucu ve taşıyıcı dili ise Arapçaydı.⁴⁹

İslam'ın klasik devirlerindeki Arapça merkezli bu ilim anlayışı o gün için kimsenin sorguladığı veya yadırgadığı bir hal değildi. Dolayısıyla bugünkünden tamamen farklı bir sosyo-kültürel yapının ve kıymet hükümlerinin olduğu bir devri, günümüz anlayış ve telakki tarzlarıyla ele almak ve değerlendirmenin yanlış netice ve hükümlere götürebileceği âşikârdır. O devrin anlayışında, mukaddes kitabımız Kur'an'ın inzal olduğu ve Peygamber (sav)'in Hadis-i Şeriflerinin irad edildiği, ilk devir temel kaynak eserlerinin yazıldığı, dini ıstılah ve tabirlerin menşei olan Arapçanın böyle bir misyona sahip olması gayet yerinde ve gerekli görülmekteydi.

Medrese ve ilmi mahfillerde Arapçanın bu kadar hâkim olmasının sebepleri birkaç maddede hülâsa edilecek olusa; 1. Arapçanın, Kur'an ve hadislerin dili olması, 2. Buna bağlı olarak Arapça'nın kutsiyetine dair rivayetlerin ve kanaatin olması. 3. Gerek gramer ve lügat yapısı olarak, gerek ifade kudreti ve çeşitliliği, gerekse kelime zenginliği itibarıyla çok köklü, işlenmiş ve tekâmül etmiş bir lisan olması. 4. Yazılan eserlerin, ümmet coğrafyasının her tarafında okunup anlaşılabilmesi için müşterek bir medeniyet lisanına ihtiyaç hissedilmesi.⁵⁰

Klasik Devirde Batı'da İlim Dili Anlayışı

Türk ve İslam âlemine mukabil, Hristiyan batı âleminde de ilim ve kurucu medeniyet dili Latinceydi. Klasik devre ait Avrupa kültür ve medeniyet tarihine umumi hatlarıyla baktığımızda bu hakikat karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden

⁴⁹ Kürşat Efe, “*Dil Medeniyet İlişkisi Ve Arapça Etkisi Açısından Türkçe*”, Türk Dünyası Araştırmaları TDA Kasım - Aralık 2020, Cilt: 126 Sayı: 24, s.281-294

⁵⁰ Bu son maddenin çok mühim bir amil ve saik olduğunu, o devirde, Arapça haricinde –Türkçe, Farsça gibi- dillerde yazılan eserlerin dahi isimlerinin ve bazılarının mukaddimelerinin Arapça olması göstermektedir

olarak, Fransız ihtilali bütün dünyaya yayılıp etnisite ve ulusçuluğu ön plana çıkaran nasyonalist hareketler başlayana kadar, asırlar boyu Hristiyan batı âlemindeki ilim dilinin Latince olduğu izahtan vareste bir husustur.⁵¹ Zira İncil Aramice veya İbranice inzal olmasına rağmen, Grekçe ve ardından Latince olarak kaleme alınmıştır.⁵² Bu vasıf ise Latinceyi batılı Hristiyanlar nezdinde, mukaddes kitaplarının ve Hristiyanlığa dair diğer dini metinlerin dili olması hasebiyle ulvi ve kudsi bir mevkie çıkarmış ve batı Hristiyan âleminin muhtelif kavimlerini din zemininde ortak bir medeniyet fikri etrafında –en azından dini ve ilmi telakki itibariyle– toplayan bir müessir unsur olmuştur.⁵³ Elbette bu hâl, gerek papazların, gerekse bir şekilde ilimle meşgul olan sair zevatın, müşterek ilim dili olması itibariyle eserlerini ya Latince kaleme alınmasını yahut kendi lisanında yazıyorsa bile Latince menşeli ortak ıstılah ve tabirler kullanmasını intaç etmiştir. Herkesin malumu olduğu üzere günümüzde dahi tıptan anatomiye, zoolojiden botaniğe kadar pek çok ilmi tabir ve terim hala Latince olarak kullanılır. Bunun da ötesinde ilmi olarak yeni bir terim veya tabire ihtiyaç hissedildiğinde, günümüzde günlük hayatta artık hiç kullanılmayan bir dil olmasına rağmen Latince bir kelime veya kelime kökünden bu yeni tabir türetilir. Ki bu ilmi tekâmülün, kültür ve medeniyet noktasında bir ortak dil etrafında birliktelikten geçtiği anlayışının -Ortaçağdaki kadar olmasa da- hâlâ devam ettirdiklerini göstermektedir.

⁵¹ “Ortaçağ Avrupa’sında eğitim dili Latince idi. Okulların asıl amacı, katedralin gündelik çalışan personelini oluşturan gençler için Latince eğitimi sağlamak ve kalifiye din adamı yetiştirmektir” bk.: Sema Gürsu, ‘Geç Ortaçağ Avrupa’sında Okullar Ve Eğitim’, 7.Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, Mayıs 2023, Çankırı Karatekin Üniversitesi, s.166

⁵² Ömer Faruk Harman, "İncil", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/incil> (27.01.2024).

⁵³“Latincenin Avrupalı aydınların ortak bilim ve kültür dili olmasının yanında Kilisenin de ibadet dili olması çok önemli bir olaydır. Bunun Avrupa Hristiyanlarını tek bir dinî cemaat olarak birleştirdiğini görüyoruz.” Bk: **Akyüz**, Yahya. "Eğitimin Kültür Ve Uygarlıkları Geliştirme Ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi." Türkiye Eğitim Dergisi 1.1 (2016), s.1-18

Klasik Manadaki Kurucu İlim Dili Anlayışının Değişmesi

19. asrın başlarına gelindiğinde Klasik devir sona ermiş, dolayısıyla klasik ilim ve medeniyet telakkisi evvela Avrupa'da, sonra da Osmanlı'da yerini başka anlayışlara bırakmıştı.

Avrupa'da, Fransız İhtilali ile zirveye çıkan nasyonalist fikirler, aradan bir asır geçmeden Osmanlı devleti ve münevver tabakasına tamamen sirayet etmiş ve büyük nispette hakim olmuştu. Bunun tabii bir neticesi olarak, artık eski klasik dünya görüşü ve kalıpları değişmeye, kültürel ve içtimai ortam bambaşka bir hal arz etmeye başlamıştı. Artık eğitim hayatında yegâne tedrisat müessesesi medreseler değildi. İlmiye sınıfı ve onların temsil ettiği klasik misyon da tek otorite olmaktan çıkmaya başlamıştı. Medreseler mevcudiyetlerini devam ettirmekle beraber, yanlarında Avrupa tarzı modern mektepler süratle kurulup yaygınlaştı. Medreselerde Arapça ağırlıklı dini-İslami bir talim-terbiye sistemi varken, "asri mektep" namıyla kurulan mekteplerde Arapça ve dini ilimler sadece temel ve asgari seviyede öğretilmekteydi.

Bu değişim ve dönüşümün müthiş rüzgarı, elbette ulema sınıfını da tesiri altına aldı ve bunu bariz neticelerinden biri olarak ilim dili olarak Arapçanın hâkim olduğu klasik ilim anlayışı sorgulanmaya başlanmıştır.⁵⁴

Bu sorgulamada müessir olan ve ilk olarak akla gelen başlıca saikler ve amiller şöylece sıralanabilir; a) Batıdan esen, devletlerin ve cemiyetlerin zihin kodlarına nüfuz eden Fransız İhtilali gibi köklü inkılap hareketlerinin etnik manada milliyetçiliği, ulus devletleri ve mahalli lisanları ön plana çıkarması. b) Yine Batı'dan gelen yeni fikirler ve ideolojilerin, Osmanlı okumuş zümresi üzerindeki tesirleri. c) Devlet adamları nezdinde Osmanlı ve İslam âleminin geri kalmışlığını, geleneğe bağlılık ve klasik anlayışa hamleden bir zihniyetin hakim olamaya başlaması, d) İlmin ve dinin öğretilmesindeki eski

⁵⁴ Mehmet Ünal, "Sırat-ı Müstakim ve Sebilu'r-Reşad Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX/2 (2007) s.109-146.

usullerin terk edilmemesinin elzem ve zaruri olduğu kanaati ve bu kanaatin, her fırsatta dile getirilen ve bilhassa bazı çevrelerde adeta bedihi bir hakikatmış gibi kabul edilir hale gelmesi.⁵⁵ Osmanlı'daki arklı fikir hareketleri neticesinde, 19. asrın ikinci yarısından itibaren "Osmanlıcılık", "milliyetçilik", Türkçülük", "İslamcılık" gibi ideolojilerin husule getirdiği ortam.

SONUÇ

Bütün bu gelişmelerin akabinde, yukarıda ana hatlarıyla ifade edilmeye çakışılan sebeplerden dolayı, uzun asırlar boyu var olagelen ilmi usul ve telakkiler değişerek klasik medrese ve ilim anlayışı, yerini modern metod ve "muasır" anlayışa terketmiş oldu. Artık klasik Arapça tedrisatını esas alan medreselerin resmi olarak lağvedilmesiyle beraber tahsil gören insanların bu dille irtibatı kalmamıştı. Ayrıca resmi ideolojinin, Arapça hakkında hiç de müspet bir tavrı yoktu. Yeni nesiller için, Arapça artık, batı herhangi bir dilden bile daha az ehemmiyet arz ediyordu. Osmanlı'nın dağılmasıyla beraber İslam âlemindeki diğer müslümanlarla resmi bir bağ ve irtibat da kalmamış, bilakis müslüman halklar birbirlerinden ayrılmaya başlamıştı. Dolayısıyla, farklı diller konuşan diğer Müslümanlara da hitap etme, mesajını onlara da ulaştırma gayesi ve hedefi de fiilen boşa çıkmıştı. Ezcümle, buna benzer siyasi, içtimai, psiko-sosyal ve kültürel pek çok sebepler neticesinde, âlimlerin ve ilimle meşgul kimselerin eserlerinde ve ilmi faaliyetlerinde öncelikli kullandıkları lisan Arapça olmaktan çıkmış oldu.

KAYNAKÇA

Abay, Muhammet "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 18, 2011, s:67-137 (85)

⁵⁵ Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsirin Serencamı", Ankara Okulu Yayınları, 2012, s.8-11

Akyüz, Yahya. "Eğitimin Kültür Ve Uygarlıkları Geliştirme Ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi" Türkiye Eğitim Dergisi 1, 1 (2016) s: 1-18

Apaydın Mehmet Akif, "Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği", s.3, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016.

Arpa Recep, "Tibyan Tefsiri", TDV İslâm Ansiklopedisi, 41.Cilt, 127-128, 2012, İstanbul

Arpa, Recep-Birişik, Abdulhamit -, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 18, 2011, 191-232

Aydar, Hidayet, "Türkler'de Kur'an Çalışmaları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999

Bilmen, Ömer Nasûhi "Büyük Tefsîr Tarihi", Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, c. II, s. 788

Birişik, Abdulhamit, "Müfesser", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 31.cilt, 496, 2020, Ankara

Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", Diyanet İlmî Dergi Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, 1962, cilt: I, sayı: 5, s. 6-11

Efe, Kürşat Dil Medeniyet İlişkisi Ve Arapça Etkisi Açısından Türkçe, Türk Dünyası Araştırmaları TDA Kasım - Aralık 2020 Cilt: 126 Sayı: 249 Sayfa: 281-294

Gümüş, Sadrettin, "Kur'an ve Tefsir'in Türkçeye Çevirisinin Tarihi Süreci, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri" -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı 21-22 Ekim 2011, 2012, s. 25-40

Gürkan, Nejdî, "İslam Medeniyet Dili Arapça'nın Türk Kültüründeki Yeri Ve Türklerin Bu Dile Katkıları", Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Isparta 2007, Sah:601

Gürsu, Sema, "Geç Ortaçağ Avrupa'sında Okullar Ve Eğitim", 7.Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, , Çankırı Karatekin Üniversitesi, Mayıs 2023

Harman, Ömer Faruk "İncil", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/incil> (27.01.2024).

İşpirli, Mehmet, "Medrese" maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#2-osmanli-donemi> (27.01.2024).

Kara, Mehmet "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", Diyanet İlmî Dergi, c. 29, sayı 3, Temmuz-Eylül 1993, s. 30-32

Kaya, Murat, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri" Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012),

Kaya, Murat, *Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsîr Çalışmaları*, Araşan Sosyal Bilimler Estitüsü İlmî Dergisi, Bişkek 2013,

Mertoğlu M. Suat, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 9, Sayı 18, 2011, 9-66

Özaydın, Abdülkerim, "Türkler", DİA İslâm Ansiklopedisi, 41.cilt, s.478, Ankara, 2012

Özcan, Esat, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri" Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER), 17, (2020/17) s: 163

Özkan, Mustafa "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri", Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, ed. Mustafa Özkan - Enfel Doğan, İstanbul (İstanbul Üniversitesi, 2010)

Özkan, Mustafa, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleleri Üzerine-I." Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi s.115-159, (2010)

Özkan, Selim Hilmi, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi", Eğitim- Bir Sen, Eğitime bakış, Yıl: 13 / Sayı: 39 Ocak / Şubat / Mart / Nisan 2017,

Öztürk, Mustafa "Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı", s.8-11, Ankara Okulu Yayınları, 2012

Öztürk, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", KTÜİFD, c. 1, sy. 1, Bahar/2014, s. 7-63.

Ünal, Mehmet, *“Sırat-ı Müstakim ve Sebilu’r-Reşad Dergilerinde Yayımlanan Kur’an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IX/2 (2007): 109-146.

Yakuboğlu, Kenan, *“Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi”*, Marmara Üniversitesi, 1996, Doktora Tezi,